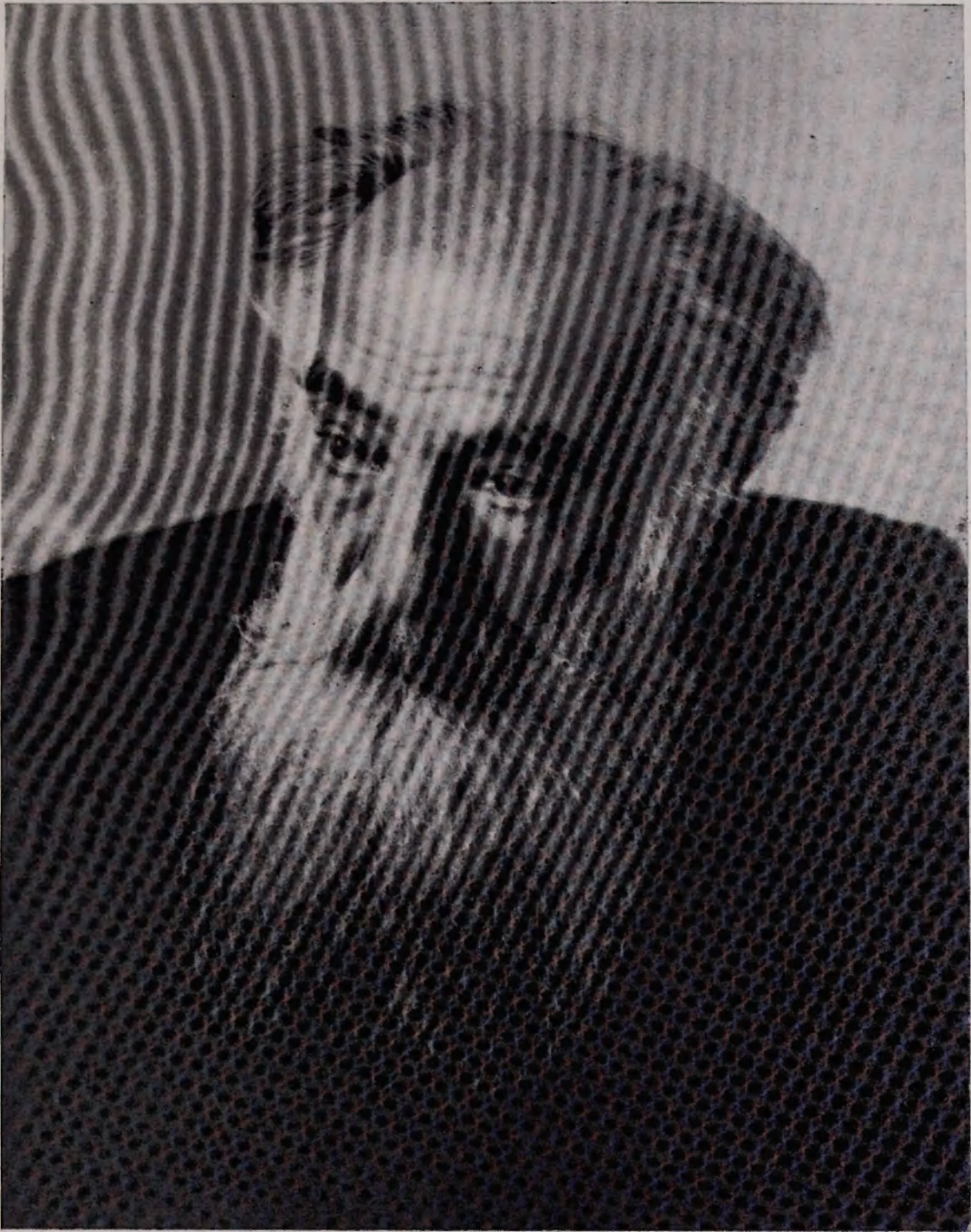

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՐ**

«Շիրակի վիմարձանագրությունները» դասընթացի ներածական դասախոսությունը՝
կարդացված Ս. Պետերբուրգի համալսարանում
1914 թ. սեպտեմբերի 6-ին¹

Պարզ պատկերացնելու համար այն առանձնահատուկ կարևորությունը, որ ներկայացնում է հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությունը հին հայկական և վրացական պատմիչների երկերի հետ միասին, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ մի քանի հանգամանքներ: Հայկական և վրացական հին պատմագրությունը բավականին հարուստ է, սակայն մեզ հասած հայ և վրացի բոլոր պատմիչները, բացառությամբ մեկ հայ հեղինակի, որի գործերից միայն մի քանի պատահիկներ են պահպանվել, և երկու վրացի հեղինակների՝ կրոնավորներ են: Այս հանգամանքը բավականաչափ բնորոշում է նրանց նախապատվությունների շրջանակները. շատ մեծ ուշադրություն դարձնելով եկեղեցական հարցերին, երբեմն ամբողջ գլուխներ նվիրելով դավանաբանական վեճերի շարադրմանը և եկեղեցական ժողովների որոշումներին, մեծ սիրով նշելով այն ամենը, ինչ վերաբերում է եկեղեցական շինարարությանը՝ այդ հեղինակները, չնչին բացառությամբ, խուսափում են աշխարհիկ ամեն ինչից և, հասկանալի է, չեն տալիս իրական կյանքի և կենցաղային իրադրության ոչ մի պատկերացում: Ռազմական պատմության համար նրանց ընձեռած առատ նյութն անգամ շատ կողմերով սխեմատիկ բնույթ է կրում, դարձյալ կտրված կենդանի իրադրությունից: Ճիշտ է, տեքստերի մանրակրկիտ ու բծախնդիր հետազոտությունը, այնուամենայնիվ, կարող է տալ և արդեն սկսում է տալ որոշ նյութ, սակայն այդ նախադրյալով հայտնաբերած տվյալները նույնպես կարող են հասկանալի դառնալ միայն նյութական հուշարձանների հետ առնչվելով: Որոշ իմաստով նույնը կարելի է ասել և վրացական պատմիչների մասին:

Այդ բոլորի հետևանքով Հայաստանի կյանքի առավել հետաքրքրական կողմը՝ ժողովրդի կյանքը, ոչ միայն ընտանեկան կենցաղը, կահկարասին, քաղաքային բարեկարգությունը, այլև, նույնիսկ միջնադարյան հայ քաղաքի հասարակական կառուցվածքը մնում էին միանգամայն անհայտ, քանի դեռ չէին ուսումնասիրվել վիմարձանագրությունները, հնագիտական հուշարձանների այն առաջին տեսակը, որը պատմագիտական աղբյուրների շարքը մտավ շնորհիվ Մ. Բրոսսի և Դ. Ալիշանի:

Բանն այն է, որ գրական հուշարձաններից բացի, Հայաստանում մեր տրամադրության տակ ունենք շատ աղքատ ձեռագրական նյութեր գրառումների ձևով և ավելի փոքրաթիվ

¹ Հ. Օրբելին մտադիր էր սույն դասախոսությունը վերամշակել և դարձնել «Դիվանի» ընդհանուր ներածություն. հիվանդությունն ու մահը խանգարեցին: Տպագրում ենք իր նախնական վիճակում և անփոփոխությամբ:.

արիւիւային փաստաթղթեր, այն էլ ուշ շրջանի՝ XVII—XVIII դարերի: Առանձնահատուկ տեղ են գրավում Կիլիկյան Հայաստանի և այսպես կոչված՝ Փոքր Հայքի մի քանի տասնյակ հրովարտակները: Մնացած ամբողջ նյութը՝ ռազավորական հրովարտակները, կաթողիկոսական կոնդակները, զանազան հրամանագրերն ու որոշումները, նվիրատվական փաստագրերը, պայմանագրերը, կալվածագրերը և այլն, կամ չեն հասել մեզ, կամ հասել են ոչ թե ձեռագրերի ձևով, այլ իբրև քարերի վրա փորագրված արձանագրություններ:

Այդ արձանագրությունները փորագրվում էին ժայռաքիւղների վրա, սառնարների և այլ հասարակական ու անհատական կառույցների պատերին, սահմանափակ կոթողների վրա և այլն:

Առավել հարուստ ու բազմազան արձանագրություններ են պահպանվել սառնարների պատերին. այստեղ կարելի է գտնել և՛ ընդարձակ վավերագրեր, և՛ մի տասնյակ բառերից կազմված, կարճառոտ հիշատակագրություններ:

Սկզբնական շենքերի պատերին փորագրված արձանագրությունները մեծ մասամբ պաշտոնական վավերագրեր են հուշարձանի կառուցման, հավատացյալների նվիրատվությունների, վանքին շնորհված արտոնությունների, զանազան տեսակի օրինականացումների, պայմանագրերի մասին և այլն: Համարյա միշտ նրանք կազմված են՝ պահպանելով հայտնի բանաձևը և համեմատաբար հազվագեղ են շարվածից շեղվում: Հենց այդ իմաստով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում միանգամայն անձնական բնույթի այն փոքրաթիվ արձանագրությունները, որոնք կազմվել են յուր և յուրայինների համար ու այդ պատճառով ազատ են շարվածից. այդպիսին է իշխան Սահմադիցի արձանագրությունը Մրենում.

1. *Թվ: 2Ժ ի տիեզերակալութի Հուլաու զանին ես Սահմադին որդի (Աւետեաց գ) նեցի զթագաւորանիստ (տ)եղի(ս) զՄրեն ի լՍրտաշրէ որդո Շահնշահի հալալ ընչ(ից իմ)ոց ի վախումն ինձ և որդ*
2. *ոց իմոց, ած շահաւոր ար(ա)սցէ լաւտեանս ժամանակաց: (ի Թվ) 2Ի՛ն լաշխարակալութի Ապաղա զանին ես Սամտին, որ պարոնի նստոց ու դարապաս չկալր զաս ալզիս և զդրա*
3. *խաս, որ կոչի արքայութի, գնեցի զամէն մեկ լիւր տիրոջէն, և լիմ մտաց դուստունց վարդպետի ձեցի ու հիմն ձգեցի դարապասիս ու դրախ (տ)իս ի (Ժ) տարին կատարեցի. ած շահավոր արասցէ պարոն Սահմադինին որդից ի լորդիք. ու խարճ, որ եղաւ դարապասիս: Խ: Ռ: Դուկատ դահեկան¹*

Հայաստանի և Վրաստանի արտաքին պատմության, մասնավորապես ռազմական պատմության համար վիճաբանական տվյալները այնքան էլ հարուստ չեն: Ես դժվարությամբ կարող եմ վերհիշել որևէ արձանագրություն, որը հատկապես մեկնաբաններ այս կամ այն ռազմական իրադարձությունը, սակայն շատ արձանագրություններում կարելի է գտնել չափազանց կարևոր տեղեկություններ, ակնարկված կամ կողմնակի ասված, որոնք կարող են հետաքրքրություն ներկայացնել նաև ռազմական պատմաբանի համար: Զխոսելով արդեն այն տեղեկությունների մասին, որոնք հայտնում են Հին Հայաստանի զանազան գործիչների այսինչ թվականին, այսինչ պատերազմում զոհվելու մասին, այլև այն տեղեկությունների, որոնցով նրանց հարազատները պարզաբանում են տվյալ տաճարի կառուցման հանգամանքները, մենք հանդիպում ենք նաև ընդհանուր կարգի տեղեկությունների: Օրինակ, էրմիտաժում պահպանվող XIII դարի Կիլիկյան տապանակի վրայի արձանագրության մեջ համառոտ հիշատակվում է մամլյուկների՝ Կիլիկիա կատարած արշավի մասին, ճշելով այդ արշավանքի տարեթիվը: XII դարի նշանավոր գորավար Ամիրսպասալար Զաքարիայի՝ Բագարանի (Բայազետի մոտ) արձանագրության մեջ հայտնվում է, որ Զաքարիան Բագավան

¹ *Н. Я. Марр*, Зап. вост. отд. Росс. Арх. Общества, том VIII, вып. I, стр. 82—83. *Նույնի "Ани"*, էջ 42.

է եկել խլարից, և քանի որ այդ արձանագրությունը վերաբերվում է վրացիների հայտնի արշավանքին դեպի խլար, ուստի հիմք ենք ունենում պարզելու, եթե ոչ բացարձակ, գոնե մասամբ ինչ ուղիներով է ընթացել զորքերի վերադարձը արշավանքից:

Հետաքրքիր է և այն, թե վիժակաճ արձանագրությունների, նրանց թվի ու կազմության վրա ինչպես ուժգին են անդրադարձել Հայաստան կատարված բազմաթիվ արշավանքները, մասնավորապես դեպի Անիի երկրամասը XI—XII դարերում, ինչպես նաև տիրակալների բազմիցս փոփոխությունները. բավական է ասել, որ XI դարի կեսերից մինչև 1151 թվականը մենք Անիում ոչ մի վիժակաճ արձանագրություն չունենք ո՛չ կառուցման և ո՛չ էլ վերանորոգման մասին, բացի մեկից, որը պատմում է բերդի աշտարակի կառուցման մասին: Թագավան պատմաբանի համար բացառիկ նշանակություն են ներկայացնում այնպիսի վիժարձանագրությունները, ինչպիսիք են Հաղարծնի վանքի և Այրիվանքի երկու արձանագրությունները, որոնք լրացնելով միմյանց, թվարկում են այն ամրոցները, որոնք գրավել են իվանե և Զաքարե Նրկայնաբազուկ եղբայր զորավարների կողմից՝ XIII դարի սկզբին:

Սակայն, իհարկե, այդ բոլոր նյութերն ու տեղեկությունները մեզ համար չեն ներկայացնում մի աննշան մասն անգամ այն հետաքրքրության, որոնք վերաբերում են երկրի ներքին կյանքին, հասարակական կառուցվածքին, վարչությանը և, վերջապես մասնավոր կյանքին: Նույնիսկ մի այնպիսի նշանավոր կենտրոնի, ինչպիսին Անին է, քաղաքային վարչության ներքին կառուցվածքի մասին մենք պատկերացում չենք ունենա, եթե նկատի ունենալինք լուրջ այդ հարցի նկատմամբ անտարբեր պատմիչների տեղեկությունները, և եթե չլինեին վիժակաճ արձանագրություններն իրենց տվյալներով՝ քաղաքային խորհուրդների, ավագների խորհրդի, աչքի ընկնող ավագների և այլնի մասին:

Առանց վիժարձանագրությունների, առանց բազմաթիվ հարկային ու պարհակային տերմինների, հանապարհային, մաքսային և այլ սուրքերի անվանումների վերլուծության, անհնար կլինեք գալովար կազմել քաղաքի ֆինանսական կարգի մասին. պատմիչների երկերում հանդիպող հատուկներ տերմինները իրական նշանակություն կարող են ստանալ՝ հիմնված վիժագրական նյութերի վրա, որոնք երբեմն հնարավորություն են տալիս որոշելու նույնիսկ հարկային ու մաքսային վնարումների չափը և այլն: Բացառիկ հարուստ նյութ են պարունակում վիժարձանագրությունները նաև մասնավոր-իրավական հարաբերությունների բնութագրման համար. դրանք պայմանագրեր են հողատարածությունների համատեղ օգտագործման, ունեցվածքի բաժանման, կալվածագրերի մասին՝ բոլորը փորագրված վանքերի պատերին, որով և սրբագործվում ու հաստատվում են այդ վավերագրերը:

Եթե անդրադառնանք Հայաստանի կյանքի նույնիսկ այն կողմին, որն ամենից ավելի է գրավել պատմիչներին՝ եկեղեցական կյանքին, ապա այստեղ էլ վիժակաճ արձանագրությունների մեջ հետաքրքրական շատ բան կգտնենք. ինչպիսի բնորոշ պատկեր է ներկայացնում, օրինակ, Անիի արձանագրություններից մեկը, որը կրկնվում է նաև Մրենում, ուր սահմանվում է հոգևորականի օծման նվազագույն տարիքը (թե ոչ յեպիսկոպոսաց կամ յառաջնորդաց կաշառաւք կամ անմիրու երեց առնէ), արգելում օծման համար անընտրելի, անարժան ու մարմնական պակասություն ունեցող, կամ անհամապատասխան տարիքի մարդկանց կաշառքի ու ճնշման միջոցով ձեռնադրելը: Նույնքան բնորոշ է Անիի մի այլ արձանագրություն, որով սահմանվում է, որ պսակի թույլություն ստանալու պարտականությունը դրվում է փեսայի, և ոչ թե հարսի հարազատների վրա, բռնի ամուսնության դեպքերից, կամ որ ավելի հավանական է, հարսի առևանգումից խուսափելու համար: Վերջապես հոգևորականության և հոտի փոխադարձ հարաբերությունների ինչպիսի վառ պատկեր է տալիս նույնպես Անիի, բայց այս անգամ Վրաստանի կաթողիկոս Եպիփանի (1216) վրացերեն արձանագրությունը, որը հրահանգում է քահանաներին չվաճառել եկեղեցու շնորհները, իսկ ծխականներին՝ չիջոցներ չխնայել եկեղեցու սպասավորների ապրուստի համար¹:

¹ „Известия“ Академии наук, 1910.

Եթե նույնիսկ մի կողմ թողնենք արձանագրությունների լուրջագրականությունը և զբաղվենք նրանց միայն ձևի ուսումնասիրությամբ կամ նրանց մեջ հիշատակվող անուններով, ապա այստեղ էլ աղբատիկ թվացող նյութը պայծառ լույս կսփռի հին հայերի տարբեր դասակարգերի տրամադրությունների, նրանց փոխադարձ հարաբերությունների վրա: Զե՞ որ միայն վիմագրական սվայների շնորհիվ հաջողվեց պարզել այն հետաքրքրական փաստը, որ XI դարում հայ ազնվականության ներկայացուցիչները, ունենալով սեփական մկրտության ստմարական անունները, սիրում էին կենցաղում կրել մուսուլմանական, մեծ մասամբ արաբական անուններ: Մինչդեռ ցածր խավերի ներկայացուցիչներին վերաբերող արձանագրությունների մեջ երևան են գալիս, սովորաբար, միայն ստմարական քրիստոնեական անուններ, իսկ վերջին շրջանում՝ միայն սիրված ժողովրդական անուններ: Անունների համակարգի այս ցայտուն տարբերությունը հասկանալի կլինի, եթե նկատի ունենանք ազնվականության ձգտումը դեպի ամեն ինչի օտարը, իսկ ստորին խավերինը՝ դեպի հայրենին (լինի դա լեզուն, տների արտաքին հարգարանքը կամ կանկարասին): Այդ մասին են պատմում Անիի հնագիտական հուշարձանները: Այժմ արդեն պարզ է, որ Մխիթար Գոշի, Սմբատի և ուրիշների դասաստանագրքերի և այլ իրավարանական ժողովածուների ու տրակտատների վրա կառուցված հայ իրավունքի պատմությունը, առանց հայկական վիմագրական նյութերի սպառնիչ օգտագործման, պիտի առաքի նույնպիսի պակասություն, թերասածությամբ, անհշտությամբ և երբեմն նույնիսկ հետևությունների լիակատար սխալությամբ, ինչպես արդեն հնացած ու դեն նետված Շիրակի պատմությունը, որը կազմված էր միայն մասնագրական սվայների հիման վրա, առանց հնագիտական ու վիմագրական հուշարձանների իրական լուսարանություն:

Նվ վերջապես հայկական վիմարձանագրությունները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև լեզվի պատմության համար: Գրական ստեղծագործությունների մեջ համեմատաբար դժվար է գտնել այնպիսի ձևեր, որոնք հատուկ են ոչ թե գրական, այլ կենդանի, ժողովրդական լեզվին. ժողովրդական, բարբառային կազմություններով հարուստ ստեղծագործությունները. ինչպես Մաղաքիայի երկը, հազվագյուտ են. դա բացատրվում է, իհարկե, նրանով, որ այդպիսի ստեղծագործության հեղինակները իրեն կենդանի լեզվի կրողներ, աղավաղվել են գրագիտությամբ, իսկ ժողովրդական կենդանի լեզվի այն փոքրաթիվ երևվություններ, որոնք անդրադարձել են նրանց երկերում, մտքել են ավելի պակաս գրագետ արտագրողները:

Այլ բան ենք տեսնում արձանագրություններում. եթե պաշտոնական արձանագրությունները, որոնք գրված են մեծ մասամբ ըստ բանաձևի և կենդանի խոսակցական ձևերի տեսակետից մեծ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, ապա մեծ քանակությամբ գերեզմանային հուշագրությունները (տապանագրեր), ինչպես նաև իրերի վրայի արձանագրությունները հարուստ նյութ են տալիս բարբառագետին: Այդ նյութերը հատկապես արժեքավոր են նրանով, որ նրանց մեջ որոշ է վայրը և գրեթե միշտ՝ ժամանակը:

Հենց այդ տեսակետից էլ արձանագրությունների լեզուն հետաքրքիր է նաև պատմության համար. հայերի գաղթը մի նահանգից մյուսը և բուն Հայաստանից՝ գաղթավայրերը, որը ըստ երևույթին բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում, չեն կարող անհրաժեշտ չափով ուսումնասիրվել և նշտվել առանց բարբառագիտական հետազոտությունների:

Անիի և առհասարակ Շիրակի վիմարձանագրությունների ավելի ուշադիր և խորագնին ուսումնասիրությունը՝ կապված ժամանակակից հայկական կենդանի խոսվածքների հետ, կարող էր պարզել, թե իրականում ուր են գաղթել անեցիները և որտեղ պետք է փնտրել նրանց հետևորդներին: Հայերի գաղութային պատմության այս հիմնական հարցի կարևորությունը հատկապես հասկանալի կլինի, եթե, Նվրդայի հայկական գաղութների շրջանակներում մնալով, հիշենք Լեհաստանի կիրառական արվեստի ստեղծագործություններում նկատվող հայկական ազդեցությունների և առայժմ ենթադրական այն տեսությունների մասին, որոնք պնդում են ռուսական արվեստի վրա որոշ արևելյան, հատկապես հայկական ազդեցությունների առկայությունը:

Նրա նույնիսկ անտեսելի այնպիսի կարևոր հարց, ինչպիսին է գաղութային հարցը, ապա արձանագրությունների լեզվում կարող ենք արժեքավոր նյութ գտնել ավելի մանր, բայց էական հարցերի լուծման համար: Այսպես, օրինակ, վերցնենք զուտ հայկական միջավայրի ծնունդ Հաղարծնի վանքը, որն հավանաբար հետևելիս է եղել քաղկեդոնական ուսմունքին. որքան լնորոշ է, որ հենց այստեղ մի քանի հայկական արձանագրություններին մեջ հանդիպում ենք այնպիսի տեքստերին, ինչպիսիք են՝ քոր, դեկան, տրապեզիսկ վրացերենում առաջ Առաջնորդ լիովին քաղաքացիություն ստացած տեքստերին:

Այն ինքնուրույն նշանակությունից բացի, որ ունեն հայկական վիճարձանագրությունները, նրանք մեզ համար կարևոր են նաև որպես հայկական արվեստի ու արդյունագործության հուշարձանների ուսումնասիրության օժանդակ աղբյուրներ:

Զկա համարյա ոչ մի հայկական մոնումենտալ հուշարձան, տաճար, մատենադարանային շենք, գավիթ ու այլ եկեղեցական կառուցվածք, պալատ, բերդաշտարակ, վերջապես գերեզմանային կոթող, սահմանարձան քար, որ իր վրա չունենա արձանագրություն, որը համարյա միշտ թվագրված է և շատ հաճախ պատմում է այդ հուշարձանի կառուցման կամ կանգնեցման մասին: Հիշատակային էլ արձանագրված է կիրառական արվեստի և գեղարվեստական արդյունագործության ստեղծագործությունների մի զգալի մասը, հատկապես եկեղեցականը, ինչպես՝ մատյանների կազմերը, խաչերը, գավազանները, սկիհները, նշխարառութներն ու տապանակները և այլն: Այսպիսով, հայկական հուշարձանների ճշտորեն ժամանակագրությունը անվիճելիորեն թվագրվում է այդ արձանագրություններով, երբ ոչ ստույգ նշելով տարին, գոնե այն որոշելով մոտավորապես. դրա շնորհիվ վերանում է լուր հնագիտական սովյալների հիման վրա հուշարձանի երկրամասնաբաշխումը և կապված թվագրությունը: Իսկ այն հուշարձանները, որոնք իրենց վրա թվական չունեն, թվագրվում են շրջապատում եղած այլ թվագրված թվագրվածների օգնությամբ, որով և որոշվում են նրանց ժամանակագրական սահմանները: Թվագրող արձանագրությունների հանգամանությունը լնորոշելիս թվական է ասել, որ թվագրված հուշարձանների համար, այդ թվում նույնիսկ VII դարի, մենք ունենք ոչ միայն նրանց կառուցման սկզբի և ավարտման տարեթվերը, այլև կարող ենք հետևել սովյալ շենքի ողջ պատմությանը, ինչպես օրինակ, Փրկչի եկեղեցին Անիում, որտեղ հայտնի է նրա կառուցման, երկու վերականգնումների և գմբեթի վերականգնման ժամանակները, այսինքն՝ երկր և կես դար հարառակող չորս փուլեր, ընդ որում վերջին թվականը նշանակված է գմբեթը պսակող խաչի նշանավոր հիմքի վրա: Իրեն նույնաման երկու վրթի օրինակ կարելի է նշել Էջմիածնի հայտնի տապանակը: Շնորհիվ այսպիսի թվագրության, այժմ արդեն հնարավոր է դառնում ուրվագծել որոշ հուշարձանների, օրինակ, խաչքարերի ձևերի զարգացման ընթացքը:

Համապատասխան արձանագրությունների հետագա ուսումնասիրությունը հայկական արվեստի պատմության մի էջը չի որ բացելու է: Սակայն այստեղ պետք է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքը. պատմաբանի ու հնագետի կողմից հայկական արձանագրությունների նշանակությունը չբնութագրելու և նույնիսկ անտեսելու հետ միաժամանակ, երբեմն նկատում ենք մի այլ ծայրահեղություն՝ նրանց գերագնահատությունը իրեն վավերագրերի, նրանցում անվիճելի, հավաստի, անխախտ սովյալների արժեքների տեսնելը: Հասկանալի է, որ իրականում արձանագրությունները նույնպիսի ուշագիտ և զգուշավոր վերաբերմունք են պահանջում, ինչպես և մյուս փաստաթղթերը: Եթե ոչ մեկի մտքով չի անցնի վիճարկել թղթերի վրա գրված հրավարականների, վավերագրերի և նույնիսկ ձեռագիր հիշատակագրությունների պատմահանգաման հնարավորությունը, արտադրության ընթացքում նրանց աղավաղման և, վերջապես, կեղծման հնարավորությունը, ապա, երբ խոսքը վերաբերում է վիճական արձանագրություններին, մեզ հասած և քարերի վրա փորագրված բոլոր ակտերը, չգիտես ինչու, բացարձակ հավաստի են համարվում և այդպիսի վավերագրերի հավաստիության նկատմամբ ամեն մի երկրայություն առաջ է բերում տարակուսանք և թերահավատություն: Մինչդեռ վիճական արձանագրությունների հետ էլ անհրաժեշտ է առանձնապես զգուշ լինել, քանի որ այդ վավերագրերը ձեռագիր արձանագրություններից տարբերվելով միայն այն նյութով, որի վրա նրանք գրվել են, ձեռագրերի նման նույնպես արտագրվել են և ընդամենը երբեմն

ենթարկվել զանազան փոփոխությունների: Մարմաշենի կառուցման մասին արձանագրության մեջ այդպիսի մի համոզիչ օրինակ ունենք. տաճարի վրա համաշափորեն տեղավորված են երկու երկարաշունչ արձանագրություններ, հարավային պատին՝ տաճարի կառուցման մասին XI դարի սկզբին, իսկ հյուսիսային պատին՝ արմատական վերակառուցման մասին XIII դարի սկզբում: Երկու արձանագրությունն էլ փորագրված են միևնույն տառածևերով, միայն լիգատուրային վերալեռող աննշան շեղումներով, որոնք լիովին կարող են բացատրվել նրանով, որ դրանք փորագրել են միաժամանակ ապրած ու աշխատած երկու տարբեր անհատներ: Եկեղեցին ամբողջությամբ կրեստապատված է միասեռակ տաշված, նույնանման քարերով, անհնար է մասնանշել, թե որ մասերն են XIII դարում վերանորոգվածները և որոնք են պահպանվել նախնական տեսքով. դա հասկանալու պարզ երևում է, երբ նայում ենք գմբեթին, որը ո՛չ շարվածքով և ո՛չ էլ տաշվածքով չի տարբերվում բուն եկեղեցուց, մինչդեռ այդ գմբեթն իր հովանոցաձև ծածկով չէր կարող պատկանել XI դարին: Այսպիսով պարզ է, որ ամբողջ եկեղեցին հիմքից մինչև գմբեթը վերանորոգվել է, իսկ արձանագրություններն արտագրվել են, ուստի և միևնույն տառածևերով փորագրված ենք տեսնում և՛ կառուցման (XI դարի սկիզբը), և՛ նվիրատվական (XI դարի վերջը), և՛ վերանորոգման (XIII դարի սկիզբը) արձանագրությունները: Այդ արձանագրություններն արտագրողներին չէին կարող խանգարել ընդօրինակման աշխատանքների հետ կապված դժվարություններն ու ծախսերը, քանի որ ինչպես կառուցման, այնպես էլ XI դարի մի այլ արձանագրության մեջ թվարկվում են վանքին արված լազմաթիվ նվիրատվությունները, որոնց վիթխարի արժեքը լիովին արդարացնում է թանկագին վավերագիրը հավիտյան պահպանելու ծախսերը: Այդպիսի մի քանի օրինակներ էլ կարելի է բերել: Նույն կարգի, լայն փոքր ինչ տարբեր երևույթ է նկատվում հավանաբար մեզ հասած հնագույն՝ կտիսորական արձանագրություններում: Մի շարք նկատառումներով, որոնց շարադրանքն ինձ հետու կտանք, կարելի է ենթադրել, որ նշված արձանագրություններն իրենց այժմյան տեսքով միշտ չէ որ ժամանակակից են այն փաստերին, որոնց մասին պատմվում է նրանցում. սովյալ դեպքում ավելի հավանական է, որ նրանք տաճարների պատերի վրա արտագրվել են ոչ թե պատերի կամ քարերի վրայից, այլ ձեռագրից (թղթի կամ մագաղաթի), իսկ այդ արտագրության պատճառներն ու նպատակները նույնն են եղել, ինչ Մարմաշենի արձանագրությունների դեպքում:

Նման պարագաներում արձանագրությունների արժեքը մասամբ նվազում է այն լացնով, որ նրանք մեզ են հասել ոչ թե բնագրով, այլ ընդօրինակված, այնուամենայնիվ նրանք չեն կորցնում իրենց նշանակությունը, քանի որ նրանց բովանդակության իսկությունը չի կարելի կասկածել, այդ առթիվ որևէ հիմք չունենալու պատճառով: Սակայն կան դեպքեր, որ արձանագրության, անգամ լուծանդակության իսկությունը կարելի է և պետք է վիճարկել, եթե այդպիսի պնդումը փոքր ինչ համարձակ է Տեկորի արձանագրությունների նկատմամբ, որոնք շատ կարևոր են վանքի պատմության համար և որոնք խմբագրված են փոքր ինչ անսովոր և անհասկանալի ժամանակաշրջանի կուտակումով, ապա այն միանգամայն անհնալ է Աշոտ Ողորմածի սապանագրի վերաբերյալ Հռոմոսում և, թերևս, Սենեքերիմ թագավորի և Պետրոս կաթողիկոսի տապանագրերի վերաբերյալ, որոնք գտնվում են Վարագա վանքում:

Սակայն մենք չենք կարող հնագրության տվյալների միջոցով ստուգել կասկածելի արձանագրությունների տարբերվել այն պատճառով, որ հայկական վիմարձանագրության այդ կողմը հազիվ է շոշափվել, ըստ որում շոշափվել է սխալ հիմունքներով: Արձանագրային գրության, փորագրումների, փակագրերի և միացումների անսահման թափառանդությունը, որը բացատրվում է ինչպես փորագրման ժամանակների տարբերությամբ, այնպես էլ հուշարձանի գտնված վայրով, բարդացնում են հայկական հնագրության խնդիրները: Վիմագրության բնագավառում հնագրության տվյալների մասին համարյա բոլոր պնդումները, որոնց մինչև օրս հանդիպել ենք հայկական ոչ հարուստ հնագրական գրականության մեջ, հիմնված են չստուգված, անհիմն, երբեմն էլ կանխակալ դատողությունների վրա: Բավական է ասել, որ էջմիածնում հիանալի աղյուսակներով հրատարակված հատուկ հնագրական

ատլասում չի գիտակցված, նույնիսկ չի ենթարկված գրի զարգացման մեջ անդական գործոնի նշանակությունը, որը երբեմն ավելի իրական է, քան ժամանակի գործոնինը¹:

Հայաստանի պատմաբանը, հնագետը, ընդհանրապես հայկական վիճակն արձանագրություններով հետաքրքրվողը չի գտնվում այն նպաստավոր պայմանների մեջ, որոնցում է լատինական կամ հունական արձանագրություններով զբաղվողը, որի տրամադրության տակ են գրված արձանագրությունների սպառնիչ, համակարգված ժողովածուներ՝ ստույգ որոշված տեքստով, ընդ որում արձանագրությունների մեծ մասն արդեն հետազոտված է և այս կամ այն չափով գիտականորեն մշակված:

Զիտսելով արդեն այն մասին, որ որևէ կերպ, լավ կամ վատ բացատրված հայկական արձանագրությունների թիվը երկու-երեք տասնյակից չի անցնում, մեր ձեռքի տակ չունենք նույնիսկ այնպիսի բնագրեր, որոնք հրատարակված լինեին ընդօրինակության նշգրտությունն ապահովող բավարար երաշխիքներով:

Հայկական վիճակն արձանագրությունների, իրրև պատմական հուշարձանների նկատմամբ հետաքրքրությունը առաջացել է շատ վաղուց: Ըստ էության հայկական արձանագրությունների առաջին հավաքողը եղել է Հայաստանի պատմիչ Եղիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելյանը (XIII դար): Նա իր աշխատության մեջ՝ այլ վավերագրերի հետ միասին մտցրել է նաև մի շարք արձանագրություններ, ընդ որում արտագրված շատ մեծ նշտությամբ: Հայկական արձանագրությունների հավաքման հաջորդ փուլը հանդիսանում է XVIII դարի վերջը, երբ արքեպիսկոպոս Հովսեփը (աշխարհական՝ իշխան Արդուրյան), հավաքեց Սանահինի մի շարք արձանագրությունները և դրանք օգտագործեց Արդուրյան իշխանների տոհմագրությունը կազմելու համար:

Նույն արձանագրություններին է նվիրված նաև Հովհաննես վարդապետ Ղրիմեցու աշխատանքը:

XIX դարի առաջին կեսերին Երևան են գալիս Հայաստանի մի շարք նահանգների արձանագրությունների ժողովածուները, կազմված արքեպիսկոպոսներ Սարգիս Զալալյանցի և Հովհաննես Շահխաթունյանցի կողմից, իսկ 60-ական թվականներին՝ Ներսես Սարգիսյանի ձեռքով: Այս կապակցությամբ Երևան են գալիս նաև առանձին վանքերի արձանագրությունների մի շարք մանր ժողովածուներ՝ կազմված Ա. Միթթարյանցի, Սեդրակյանցի և ուրիշների ջանքերով:

Շահխաթունյանցի, Զալալյանցի, Սարգիսյանցի դասական դարձած աշխատությունները, ապա նաև Ալիշանի երկերը, որոնցում հսկայական և մեծարժեք նյութ է հավաքված՝ դեռ երկար ժամանակ չեն կորցնի իրենց նշանակությունը իրրև անփոխարինելի հավաքածուներ, որոնցում առավել կամ պակաս լրիվությամբ տրված են Հայաստանի տարբեր վանքերի արձանագրությունները: Զեն կորցնի իրենց նշանակությունը ոչ թե նրա համար, որ օժտված են ինչ որ բացառիկ արժանիքներով, օրինակ, բնագրերի բացարձակ ճշգրիտ ընդօրինակմամբ, այլ պարզապես այն բանի համար, որ հետագա հավաքողների աշխատությունները, սկսած Բարխուդարյանցից ու վերջացրած Լալայանով, Հարությունով և ուրիշներով, պահպանելով Շահխաթունյանցի և մյուսների բոլոր թերությունները, ոչ մի քայլ առաջ չանցան նրանցից: Ընդամիս հաճախ որպես նոր վերծանում է ներկայացվում հնի պարզ արտատպությունը: Թվարկված բոլոր աշխատությունների ընդհանուր թերությունը արձանագրությունների ոչ լիակատար ստույգ ընդօրինակությունն ու վերարտագրությունն է, ուր անպայման բացված են ոչ միայն փակագրերը, այլև պատվի նշանները: Երբեմն բնագրերը լրացվում են առանց նշելու լրացված մասը (ըստ որում հաճախ լրացված գրերի քանակը չի համապատասխանում ջարդված մասի բռնած տարածությանը), արձանագրությունների տեղը հաճախ ոչ միայն անհիշտ ու անորոշ է նշանակված, այլև սխալ և, վերջապես, արձանագրությունները լրիվ չեն հավաքված:

¹ Այստեղ Հ. Օրբելին նկատի ունի Գ. Հովսեփյանի հրատարակած *«Բարբեղ հայ հնագրութեան»* աշխատությունը, որ լույս տեսավ *«Շողակաթ»* հայագիտական ժողովածուի մեջ 1913 թ. (ծան. խմբ.):

Հայկական արձանագրությունների ուսումնասիրության մեջ խիստ գիտական մեթոդների կիրառման առաջին դեպքը Ն. Յ. Մառի «Նոր նյութեր հայկական վիճաբության» հոդվածն է: Դժբախտաբար դրանով էլ զործն ավարտվեց: Հոդվածի հեղինակի փորձերը՝ կազմակերպել հայկական և վրացական արձանագրությունների հավաքումն ու հրատարակումը, ոչ մի արդյունքի չհասան, երբ չհաջվեց Կոստանյանցի աշխատությունը: Վերջին ժամանակների միակ աչքի ընկնող երևույթը Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանի «Հնագրական քարտեզի» հրատարակությունն է, որը պահպանելով գիտական հրատարակությունների բոլոր արտաքին կողմերը, երբեմն մեղանշում է հրատարակվող տեքստի և բնագրի անհամապատասխանությանը:

Ներկայումս հայկական արձանագրությունների հրատարակությունը նոր ձև է ընդունում: Այդ արձանագրությունների ստույգ վերարտադրության համար անհրաժեշտ են հատուկ փակագրային տառանիշեր: Դեռևս 1909 թ., երբ եռանիշ բերված արձանագրություններում գտնվեցին 300-ից ավելի փակագրային տառանիշեր, անհրաժեշտություն զգացվեց հետագայում հայկական արձանագրությունները հրատարակել՝ պահպանելով փակագրերը, որը երբեմն, հատկապես անձնանուններում, բացման չի ենթարկվում: Այդպիսի տառանիշերի պատրաստման հետ կապված դժվարությունները ստիպեցին հետադել հրատարակման գործը: Այժմ կրկնապատկեր աշխատանքից հետո մեր արձանագրության տակ ունենք Կայսերական գիտությունների ակադեմիայի ձուլարանում պատրաստված փակագրերի հիմնական կոմպլեկտը (500-ից ավելի տառանիշեր): Այդ տառանիշերը առաջին անգամ կիրառվեցին «Христианский Восток» հանդեսում՝ մի քանի արձանագրությունների հրատարակման ժամանակ: Այնուհետև երևան եկավ փակագրի տառանիշերով տպագրված, Անիի հնագիտական թանգարանի հրատարակած, իմ կողմից արտագրված և ստուգված Մարմաշենի արձանագրությունների ժողովածուն: Ներկայումս տպագրվում են Մրենի, Անիի արձանագրությունները, ինչպես նաև մեր ֆակուլտետի սան Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի՝ գործի ամբողջ պատասխանատվությամբ կազմած աշխատությունը՝ Սանահինի արձանագրությունները, որը հրատարակում է Կայսերական գիտությունների ակադեմիան: Արձանագրությունները հրատարակվում են՝ պահպանելով նրանց բոլոր առանձնահատկությունները, ինչպես նաև փակագրային ձևերը, որոնք ուղեկցվում են նրանց վերձանությամբ և լիակատար ընթերցմամբ¹: Ավելորդ է նշել, որ այդ ժողովածուների մեջ սպառիչ կերպով հավաքված են այն վանքերի արձանագրությունները, որոնց նվիրված են և արվում են անհրաժեշտ լուսանկարները:

Այդ ժողովածուներով հայկական արձանագրությունների ապագա corpus-ի համար նյութերի հավաքման և հախապատրաստման սկիզբն են դրվում: Դժվար է ասել, որքան մեծ ու ընդարձակ կլինի այդ corpus-ը! Մենք պատկերացում չունենք մեզ հասած հայկական արձանագրությունների ընդհանուր թվի մասին: Մինչև այժմ հրատարակված արձանագրությունների թիվն այնքան էլ մեծ չէ: VII դարից՝ 13, VIII—IX դարերից՝ մոտ 20, X—XII դարերից՝ մոտ 250, XIII դարից՝ մոտ 600, XIV—XVI դարերից՝ մոտ 200, XVII—XVIII դարերից՝ մոտ 200, անթվակիր՝ մոտ 200, ընդամենը 1500: Սակայն արձանագրությունները հաշվելիս չի կարելի վստահել հրատարակություններից. հեշտ այցելվող, փառաբանված վայրերում, որտեղ աշխատանքի հարմարություններ կան, արձանագրությունները հավաքված են ավելի լրիվությամբ, քան խուլ, դժվար մատչելի վայրերում: Օրինակ Սանահնում Ս. Տեր-Ավետիսյանին հաջողվեց արդեն հրատարակված 77 արձանագրություններից ավելացնել 19-ը, մինչդեռ դժվարամուտ Լարաբադի Կոչիկ անապատում, որտեղ Բարխուդարյանցը արագրել է 3 արձանագրություն, ինձ բախտ վիճակվեց հավաքել 29-ը, հենց այնտեղ, Խաթրա մեմաստանում Բարխուդարյանցի 13 արձանագրությունների փոխարեն հավաքեցի՝ 35:

Զիտսելով արդեն այն գանձերի մասին, որոնք ծածկված են հին շենքերի ավերակների կամ բերածո ավազների տակ, կարելի է պատկերացնել, թե որքան նյութ ենք հայտնաբերելու

¹ Հիշյալ արձանագրությունների հրատարակությունը չի բավարարում (ժանոթ. խմբ.):

ղեւեռ, երբ նույնիսկ պեղումներով չգրադվենք, այլ միայն հավաքենք այն, ինչ գտնվում է ոռոյի մակերեսին, և այդ գործում պետք է շտապել:

Նրանց, ովքեր ծանոթ են Կովկասում հնության հուշարձանների պահպանության վիճակին, իհարկե, զարմանք չի պատճառի, որ Լքմիածնի մոտ գտնվող Նշականի վանքի պատերի չափազանց հետաքրքրական արձանագրությունները ոչնչացվեցին, ջնջվեցին կամ ծեփով ծածկվեցին սոսկ այն նպատակով, որպեսզի բարեկարգ տեսք արվի այն վայրին, որտեղ ամփոփված է հայկական այրուրենը հնարողի ահյունը, այն մարդու, որի 1500-ամյա նուրբյանը այնպիսի հանդիսավորությամբ նախանցյալ տարի տոնվեց Օշականում:

Կովկասում ամենուրեք հնության հուշարձանների ոչնչացման մասին բողոքներ են լսվում, դրանք դարձել են Կովկասի ձնագիտության մասին բոլոր հաղորդումների, հոդվածների, գեղարվեստների ու դասախոսությունների մշտական ու ձանձրալի կյանքը: Սակայն ավելի դեպքում մեզ վշտացնում է ոչ թե հուշարձանների պատահական, դիտավորյալ, կամ սգիտության կատարված փչացումը, այլ ավելի տխուր ու վտանգավոր երևույթը՝ արձանագրությունների չարանկոչ ոչնչացումը: Բավական էր անհեթեթ լուր տարածվեք, թե դասարանը խաչների բեկերի և հայկական հոգևոր իշխանության միջև ծագած հողային վեճերը վնասիս դնելով արվարձան և ոչ միայն ռուսական կալվածատիրական իրավունքի նորմաներով, այլև հայկական հնագույն արձանագրություններով, որպեսզի բեկերի ամբողջ Գանձասարի շրջակայքում քերք XVII—XIII դարերի մեկ ու կես տասնյակ արձանագրություն, նպատակ ունենալով ոչնչացնել այդ հողերի վանքապատկան լինելն ապացուցող վավերագրերը: Նույն երևույթը նկատվում է նաև մյուս վանքերում: Պարզ է, թե որքան ժամանակին է ներկայումս պեղումների հետ զուգահեռ, չծածկված և այդ պատճառով պատահականություններին ավելի ներակա վիճագրական լուրերի հավաքման ուղղությամբ լայն աշխատանքների կազմակերպումը: Այդ գործն արդեն հաստատուն և հաջող կազմակերպված է Նիրակում, անհրաժեշտ է, քանի դեռ ուշ չէ այն տարածել նաև Հայաստանի մյուս նահանգներում:

Այսպիսով, ղեկն ոչինչ չի արված, ավելի ճիշտ շատ քիչ բան է արված, որպեսզի հետազոտողի արամագրության տակ զենեք ստույգ ընդօրինակված վիճագրական նյութը, որը միայն ուսումնասիրության և մշակման կարիք ունենար: Այդ պատճառով էլ յուրաքանչյուր ոք, որը բեկուղ զուգընթացաբար հետաքրքրվում է հայկական արձանագրություններով, ստիպված է անմիջականորեն դիմել լուրերին: Հայկական արձանագրություններն ուսումնասիրել, առանց ազատ կարգալու նրանց լուրերը, առայժմ անհնար է: Պարզ է, որ մենք էլ, թեև հետաքրքրվում ենք արձանագրությունների միայն բովանդակությամբ, մեր դասընթացի հիմքում դնելու ենք ոչ միայն նրանց բովանդակության ուսումնասիրությունը, այլև լուրերի հետ ծանոթանալը, կամ, որովհետև այդ հնարավոր չէ անել այստեղ, գոնե լուսանկարների ու ֆոտոգրաֆիաների օգնությամբ կատարել նման աշխատանք:

Մեր դասընթացը նվիրված է Հայաստանի վիճագրական հարուստ ժառանգության մի աննշան մասի՝ Նիրակի արձանագրություններին: Առաջիկա դասընթացի համար Նիրակի արձանագրությունների ընտրությունը պայմանավորվում է գլխավորապես արտաքին պատճառներով: Նիրակն իր երբեմնի մայրաքաղաք, հետագայում վարչական, առևտրական ու արդյունաբերական կենտրոն Անի քաղաքով Հին Հայաստանի համարյա միակ նահանգն է, որտեղ աշխատանքներ են տարվում հնության հուշարձանների, մասնավորապես արձանագրությունների հավաքման և ուսումնասիրության ուղղությամբ: Այստեղ մենք ունենք առավել վստահելի նյութեր՝ գիտականորեն ստուգված, զգալի մասով լուսանկարված, իսկ երբեմն նաև ֆոտոգրաֆիաների համար հենց այստեղ կան բոլոր հարմարությունները պատմական վայրերն այցելելու համար, չկան այն դժվարությունները, որոնց հետ կապված են խաչների կամ Լուռու ձորերի դժվարամուտ ճանապարհները: Մեր ընտրությունը կարելի է արդարացնել նաև նրանով, որ ըստ գրական աշխատությունների Նիրակն ավելի է ծանոթ, քան մյուս նահանգները:

Մենք կանգ կառնենք հիմնականում Նիրակի շինարարական արձանագրությունների վրա: Համարյա յուրաքանչյուր այդպիսի արձանագրություն, հուշարձանի կառուցման կամ վերանոր-

ինգման մասին տեղեկություններից բացի, ցուցումներ ունի նաև հովանավորողի կողմից այդ եկեղեցուն տրված նվերների և գրանց գիմաց եկեղեցու կողմից հովանավորողին տրված պարտագիր պատարագների վերաբերյալ. հաճախ էլ որոշումներ կան վանքին ու եկեղեցուն տրված այլ արտոնությունների մասին (օրինակ՝ ջրի օգտագործման և հարկերի վերաբերյալ):

Այսպիսով, զբաղվելով շինարարական արձանագրություններով, կարելի է գաղափար կազմել հայկական վիմական արձանագրությունների գերազանցապես տարածված բոլոր չորս ձևերի մասին: Միաժամանակ հնարավորություն է ընձեռվում հուշարձանների ամենահետաքրքիր և գլխավոր մասը՝ արձանագրությունները ցուցադրել նյութական փաստերով՝ լուսանկարներով:

Հ. ՕՐԱԵԼԻՔ